

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Kommunikáció PhD Program

DOKTORI TÉZISEK

Murai Gábor

Az interpenetráció fenomenológiája
(Niklas Luhmann rendszerelmélete és a strukturalista film)

Témavezető: Gelencsér Gábor, PhD
egyetemi docens
ELTE

1. A dolgozat célkitűzése

Dolgozatomban Niklas Luhmann rendszerelméletének azon sajátosságait mutatom be, melyek átértelmezik a művészet helyét a társadalmi kommunikációban. Ehhez a legáltalánosabb differenciaelméleti és rendszerelméleti fogalmak bevezetése volt szükséges, hogy a művészet rendszerére vonatkozó megállapításai is a helyükre kerüljenek.

Először tehát ismertetem az elmélet felépítésének főbb strukturális pontjait, legfontosabb fogalmait és megállapításait, és mindenekelőtt ezek összefüggéseit az ismeretelméleti fordulat tükrében. Ezek után bemutatom a művészet luhmanni rendszerének legfőbb sajátosságait. Csak az ismeretelméleti fordulat, a zárt rendszer autopoíézisének gondolata teszi lehetővé, hogy a művészet újszerű kommunikációjáról beszéljünk. Mivel az autopoietikus rendszerek, így a művészet és az azt befogadó pszichikai rendszer között nem létezik a hagyományos értelemben vett információátvitel, így nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk ennek az új típusú kommunikációnak a bemutatására.

A dolgozat egyik legfontosabb fogalma a rendszerek közötti strukturális kapcsolódás lesz, amit Luhmann interpenetrációnak hív. A művészetet létrehozó megfigyelések és gondolatok és a befogadó pszichikai rendszerek megfigyelései és gondolatai úgy kapcsolódnak össze, hogy a megértés érdekében kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják komplex struktúráikat. A strukturális kapcsolódást a tudat műveletei hajtják végre, ennek folyamatanalízisét Luhmann Husserl filozófiájából meríti. A dolgozat így részletesebben kitér a fenomenológiai módszer témánkat érintő kérdéseire. Az egyes alkotókat bemutató fejezeteknek az a célja, hogy több különböző példán is megvizsgáljuk, hogyan működik az elmélet a gyakorlatban.

2. A dolgozat felépítése és az alkalmazott módszerek

A Bevezetés első része a luhmanni rendszerelmélet általános fogalmait részletezi. Második része a művészet részrendszerét helyezi el a rendszerelmélet egészében. A harmadik rész a husserli fenomenológia és a luhmanni elmélet összefüggéseit tárgyalja.

Az első fejezet Marcel Duchamp vizuális műveinek példáján mutatja be, hogy már a XX. század első felében az avantgárd törekvések között szerepelt a művészet kommunikációjának átalakítása. A második, harmadik, negyedik fejezet a hatvanas években meginduló New York-i underground vagy avantgárd film strukturalista, illetve kognitív törekvéseit reprezentáló három alkotójának műveivel foglalkozik, kifejezetten abból a szempontból, ami a luhmanni kommunikációelméletet reprezentálja. Nem esztétikai, hanem kommunikációelméleti és művészetfilozófiai megközelítésekről van szó. A Befejezés azt bizonyítja, hogy ezek a törekvések a magyar filmes gondolkodást is átalakították, nem csak a neoavantgárd mozgalom idején, hanem napjainkban is.

A luhmanni elmélet textuális elemzése azért célravezetőbb a kontextuális elemzésnél, mert radikális konstruktivizmusa nem fér össze más rendszerelmélettel, másrészt rendszerelméletéhez kapcsolódó differenciaelmélete az absztrakció olyan szintjén mozog, ami inkább köti őt a filozófiához, mint a szociológiához. A kontextus így leginkább a husserli fenomenológiát érinti.

A nagyobb fejezetekben így jobban érvényesül a művészetfilozófiai, episztemológiai és ontológiai kontextus, mint a társadalomtudományok egyéb területe.

3. Eredmények

a/ Luhmann társadalomelméletének komplex kidolgozásában radikális változás akkor következett be, amikor a megismerés alapvetését a társadalomtudományok fölé helyezte. Episztemológiai fordulatának következtében a tudományos megfigyelő maga is annak a szocialitásnak a része, amit megfigyel. Ez egy körkörös elméleti felépítményt eredményezett, aminek nyitópontját nehéz lokalizálni. A dolgozat ezt a feltörési, „felfakadási pontot” magában az ismeretelméleti alapvetésben látja.

b/ A luhmanni elméletben négy absztrakciós szint különböztethető meg. A legfelső, legabsztraktabb szinten található a differenciaelmélet, melyet Luhmann elsősorban George Spencer Brown elméletére alapoz. Ennek egy lehetséges formája az általános rendszerelmélet. Az általános rendszerelmélet Luhmann-nál az autopoietikus rendszerek elméletét jelenti, mely koncepció Humberto Maturana és Francisco Varela neurobiológusoktól származik. Az általános rendszerelmélet szociológiai alkalmazása, vagyis a szociális rendszerek általános elmélete jelenti a következő szintet. A szociális rendszerek tovább bonthatók társadalomra, szervezetekre, interakciókra és társadalmi mozgalmakra. Az elmélet rekonstrukcióját a legabsztraktabb szinttől a konkrétabbak felé haladva végeztem el. Dolgozatomhoz ennek az absztraktabb szintnek, a rendszerelméletnek és a differenciaelméletnek a fogalmai voltak szükségesek, mert ezekkel a fogalmakkal világítható át a pszichikai rendszer és a művészet rendszere közötti strukturális kapcsolat.

c/ A „Tégy egy megkülönböztetést!” a differencia prioritását jelenti az azonossággal szemben, mivel ahhoz, hogy valamit megjelölhessünk, először meg kell különböztetnünk minden mástól. A világ minden megfigyelése egy megkülönböztetéssel kezdődik. Ennek értelmében a rendszerelmélet nem más, mint a világ megfigyelése a rendszer/környezet megkülönböztetés segítségével. A rendszer maga pedig a rendszer/környezet megkülönböztetés egysége. Az autopoiesis fogalmához hozzá tartozik a műveleti zártság, ami azt jelenti, hogy saját megfigyelésének megkülönböztetései építik fel a rendszert.

d/ A művészet az egyik funkcionálisan zárt alrendszer a többi mellett, és mint minden szociális alrendszernek, a művészetnek is a kommunikáció a műveleti módja. A kommunikációt Luhmann három szelekció, az információ, a közlés és a megértés differenciális mozgásterében bontja ki. A művészet úgy jelenti ki önmagát művészetként, hogy egy saját realitást képez, a reális és imaginárius differenciájában. A műalkotást létrehozó tudatos megfigyelések a befogadó számára is megfigyelhetővé teszik a reálist az imaginárius felől.

e/ A dolgozat Luhmann elméletének rekonstrukcióját nem szűkíti tovább a szocialitás irányába. Megáll ott, ahol a luhmanni kommunikációelmélet az interpenetrációhoz ér: a pszichikai rendszer és a művészet rendszere között létrejövő strukturális kapcsolódásnál. Rendszerelméletében az értelem és az idő meghatározásához Husserl fenomenológiáját hívja segítségül. A husserli fenomenológiai módszer saját terminológiája átláthatóbbá teszi az interpenetráció jelenségét.

f/ A XX. század megújuló művészeti törekvéseinek Marcel Duchamp az egyik vezéralakja. Nem csak a formák felől újított, hanem az avantgárd elméleti diskurzusainak is egyik elindítója. A luhmanni definíciók felől közelítve Duchamp művészete két differencia mentén bontakozik ki: a művészet/nem művészet, és a mozgás/mozdulatlanság differenciák mentén.

g/ Luhmannak a művészet rendszeréről írott koncepciója az avantgárd műalkotásban talál leginkább önmagára. Ezen belül is a strukturalista vagy kognitív film látszik a legalkalmasabbnak az említett elmélet illusztrálására, illetve igazolására. Marcel Duchamp kísérletei, de teoretikus előrelátása is, megalapozták a hatvanas években kibontakozó neoavantgárd, ezen belül is a strukturalista film megszületését. Andy Warhol, aki ennek a mozgalomnak egyik elindítója, maga is hivatkozik Duchampra, művészetkoncepcióját nagy elődje nyomán bontja ki.

h/ Míg Duchampról és Warholról a mozgás önszerveződésének fenomenológiai vizsgálatára esik a hangsúly, addig Jonas Mekas szupernyelcs napló-filmjeiben az idő önszerveződése dominál. Mindkettő mögött az értelem önszerveződése áll, mely a strukturális kapcsolódás talán legfontosabb folyamata.

i/ Brakhage művészete összegzi az elmondottakat: a strukturalista vagy kognitív film megfelelő példa arra, hogy megértsük az autopoietikus rendszerek kommunikációját. Filmjeiben lépcsőről lépésre feltárja a strukturális kapcsolódás fenomenológiáját.

j/ Végül a befejezés felveti a magyar vonatkozások továbbgondolását. A 70-es évekre hazánkban is megerősödik a neoavantgárd, a kognitív film egyik vezéralakja Erdély Miklós lesz. Nem csak filmjei, de elméleti írásai is megerősítik azt a gondolatot, ami ezt a dolgot is útjára indította. „A valóság önvizsgálatának – ami az emberi tudatba mehet csak végbe – nélkülözhetetlen – nem eszköze – fázisa a film.” (Erdély 1995. 183)

4. A disszertáció tartalomjegyzéke

I. Bevezetés

1. Előzmények
2. Luhmann ismeretelméleti fordulata
3. Történeti előzmények
4. Rendszerelméleti előzmények
5. A rendszer mint differencia
6. A megfigyelés mint művelet
7. Autopoiesis
8. Struktúra és strukturális kapcsolódás
9. Értelmelem és idő
10. Kommunikáció
11. A művészet rendszere
12. A strukturális kapcsolódás fenomenológiája

II. Visszatérés az értelemhez: Marcel Duchamp mozgó képei Luhmann művészetkonceptiója alapján

III. A strukturális kapcsolódás fenomenológiája: Andy Warhol némafilmjei

1. A realitás
2. Kiss
3. Sleep
4. Marilyn és Empire
5. Blow Job

IV. Az idő önszerveződése Jonas Mekas napló-filmjeiben

1. A „Száműzetés” neve: Szabadság
2. Walden
3. Ami összeköti a két világot
4. Film és élet
5. Rabbitshit haiku
6. Single frame
7. Single frame és az idő fenomenológiája
 - a/ Az intencionalitás működése, a kép tárgyra irányultsága
 - b/ A Walden és az időtudat fenomenológiája

V. A strukturális kapcsolódás fenomenológiája: Stan Brakhage

1. A kezdetek
2. A kiazmus
3. Dog Star Man
4. Dog Star Man, második rész
5. Mothlight

VI. Összegzés és távlatok

Felhasznált szakirodalom

5. A disszertációban felhasznált szakirodalom

- Badiou, Alain: *A század*. Budapest, Typotex, 2010.
- Belting, Hans: *Képanthropológia*. Budapest, Kijárat, 2003.
- Bódy Gábor: *Filmiskola*. Budapest, Palatinus, 1998.
- Brakhage, Stan: *Metaphors on Vision*. New York, Filmculture, 1964.
- Bürger, Peter: Az avantgárd műalkotás. *Szép Literatúrai Ajándék*, 1997/3-4. 5-29.
- Clair, Jean: *Marcel Duchamp, avagy a nagy fikció*. Budapest, Corvina, 1975.
- Danto, Arthur C.: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Budapest, Atlantisz, 1997.
- Deleuze, Gilles: *A mozgás-kép*. Budapest, Palatinus, 2008.
- Deleuze, Gilles: *Az idő-kép*. Budapest, Palatinus, 2008.
- Duchamp, Marcel: *Az eltűnt idő mérnöke*. Budapest, Képzőművészeti, 1991.
- Duchamp, Marcel: Magamról. *Enigma*, 2004/39. 11-25.
- Duchamp, Marcel: *Notes*. Paris, Flammarion, 1999.
- Duve, de Thierry: Artefaktum. *Enigma*, 2004/39. 65-90.
- Erdély Miklós: *A filmről*. Budapest, Balassi, 1995.
- Földényi F. László: *Képek előtt állni*. Pozsony, Kalligram, 2010.
- Házás Nikoletta: *A dobozba zárt gondolat*. Budapest, L'Harmattan, 2009.
- Hedges, Inez: Stan Brakhage's Film Testament: The Four Faust Films. Graf, Alexander, Scheunemann, Dietrich (eds.) *Avant-garde Film*. Amsterdam-New York, Rodopi, 2007. 165-180.
- Heidegger, Martin: *Az alap tétele*. Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2009.
- Heidegger, Martin: *Mit hívunk gondolkodásnak?* Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2009.
- Hockney, David: *Titkos tudás*. Budapest, Officina'96, 2003.
- Husserl, Edmund: *Előadások az időről*. Budapest, Atlantisz, 2002.
- Husserl, Edmund: *Karteziánus elmékedések*. Budapest, Atlantisz, 2000.
- Husserl, Edmund: Logikai vizsgálódások. V. vizsgálódás. *Husserl és a Logikai vizsgálódások*. Szerk. Varga Péter András és Zuh Deodáth. Budapest, L'Harmattan, 2009. 21-47.
- Karácsony András: Rendszerelmélet és fenomenológia. *Jogelméleti Szemle*, 2003/1.
- Koch, Stephen: *Stargazer: Andy Warhol's World and His Films*. New York, Marion Boyars, 1985.
- Luhmann, Niklas: Az ismeret: konstrukció. *Replika*, 2009/66. 17-33.
- Luhmann, Niklas: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat, 2006.

- Luhmann, Niklas: *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1997.
- Luhmann, Niklas: *Szociális rendszerek*. Budapest, AKI – Gondolat, 2009.
- Man Ray: Visszatérés az értelemhez. Beke László (szerk.) *Dadaizmus antológia*. Budapest, Balassi, 1998.
- Merleau-Ponty, Maurice: *A látható és a láthatatlan*. Budapest, L'Harmattan, 2007.
- Nánay Bence: Percepció és intenció. Gerevin – Kovács – Lukács – Racsmány (szerk.) *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest, Akadémia, 2005.
- Pasolini, Pier Paolo: *Eretnek empirizmus*. Budapest, Osiris, 2007.
- Shanes, Eric: *Andy Warhol élete és művészete*. Budapest, Gabo, 2007.
- Sitney, P. Adam: *Eyes Upside Down*. New York, Oxford University Press, 2008.
- Sitney, P. Adam: *Visionary Film*. New York, Oxford University Press, 2002.
- Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája*. Budapest, L'Harmattan, 2005.
- Szabó Zsigmond: Az értelem önszerveződése: Merleau-Ponty a test, a beszéd és a tudat reverzibilitásáról. *Helikon*, 2007/1-2. 170-183.
- Tóth Benedek: A művészet rendszere Niklas Luhmann szociológiájában. *Luhmann-könyv*. Szerk. Bangó Jenő és Karácsony András. Budapest, Rejtjel, 2002. 131-154.
- Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma: sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan, 2010.
- Vertov, Dziga: *Cikkek, naplójegyzetek, gondolatok*. Budapest, 1973.
- Warhol, Andy: *Andy Warhol filozófiája*. Budapest, Konkrét Könyvek Kiadó, 2004.

6. Disszertációm témájához kapcsolódó publikációim:

Visszatérés az értelemhez: Marcel Duchamp mozgó képei Luhmann művészet-koncepciója alapján. In: Antonio Sciacovelli (szerk.): *Kövek, szavak, gondolatok: a kultúrák találkozása*. Savaria University Press, Szombathely, 2011.

A strukturális kapcsolatok fenomenológiája. In: *Filmszem*, 2011/1. www.filmszem.net

Nem láthatok bármit. Megfigyelések zárt rendszere Tarr Béla filmjeiben. In: *Filmszem*, 2011/3. www.filmszem.net